

АКСІОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізуються сутнісні і функціональні відмінності інтелігенції і інтелектуалів. Розглядається значення ціннісних пріоритетів інтелігенції для обрання напрямків розвитку громадянського суспільства. Досліджується значення консолідуючої ролі інтелігенції в громадянському суспільстві. Виявлено, що напрямок розвитку громадянського суспільства в Україні залежить від зусиль і ціннісних орієнтацій інтелігенції, яка намагається аксіологічно рефлексувати процеси, що відбуваються в країні.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що сьогодні Україна включилася в процес переоцінки цінностей. Саме інтелігенції належить визначальна роль у виборі шляху розвитку суспільства. На плечі інтелігенції лягає тягар відповідальності за вибір тієї моделі побудови громадянського суспільства, яка буде найбільш органічною в контексті соціальних трансформацій, що відбуваються у соціумі.

Панування сциєнтистського стилю мислення усуває аксіологічні проблеми на периферію пріоритетних досліджень. Однак без серйозної аксіологічної рефлексії, на наш погляд, не може бути ні ефективного розвитку громадянського суспільства, ні розуміння інтелігенції як явища. Таким чином, у громадянському суспільстві інтелігенція має тільки два шанси – або проявити і реалізувати свої ціннісні пріоритети, або зникнути і остаточно перетворитися на міф.

Соціальні інститути та організації громадянського суспільства вперше дають інтелігенції реальну можливість легальної реалізації власного соціокультурного та аксіологічного потенціалу. Під інтелігенцією ми маємо на увазі не просто інтелектуалів, а тих, хто спонукає / переконує інших людей рухатися в певному, ціннісно значимому напрямку. Така функція інтелігенції, безумовно, передбачає високий рівень її відповідальності перед суспільством. Ця відповідальність, разом з можливостями реалізовувати в дії свої соціально-аксіологічні позиції, істотно посилюється в громадянському суспільстві.

Традиційно проблемою інтелігенції цікавилися російські мислителі (М. Бердяєв, Л. Гудков, Б. Дубін, Д. Лихачов, М. Мамардашвілі, О. Солженіцин, Ю. Степанов, П. Струве). Саме тому практично в усіх західних словниках слово "інтелігенція" позначають як "rus". Хоча варто зазначити і праці таких західних мислителів, як Р. Арон, Ж. Бенда, Т. Віхавайнен, А. Грамші, К. Мангейм та ін. Однак у цих роботах аналізується або феномен російської інтелігенції, або термін "інтелігенція" практично повністю асимілюється терміном "інтелектуал".

Українські дослідники останнім часом також значну увагу приділяли проблемі інтелігенції. Для сучасної України "проблема інтелігенції" у певному сенсі є успадкованою. Як по лінії колишньої єдиної Російської імперії – Радянського Союзу, так і по лінії культури, з її регіональними особливостями. Цій темі присвячені роботи таких вітчизняних вчених, як О. Андрійчука, І. Кального, П. Рудика, О. Салтовського та ін. Що ж стосується ролі і функцій інтелігенції в громадянському суспільстві, то ця проблема на сьогодні залишається практично не дослідженою.

Метою роботи є вивчення ролі ціннісної самосвідомості інтелігенції в умовах становлення громадянського суспільства. Мета конкретизується в наступних **дослідницьких завданнях**: проаналізувати сутність такого феномена, як інтелігенція; дослідити реальні функції, які вона може і повинна виконувати в громадянському суспільстві; розглянути інтелігенцію як рушійну силу у розвитку громадянського суспільства; визначити роль цінностей інтелігенції для вибору шляхів подальшого розвитку громадянського суспільства.

При вивченні заявленої теми особливого значення набувають такі методологічні підходи – есенціальний, структурно-функціональний і аксіологічний. Крім традиційної для філософії методології, зазначеної вище, ми пропонуємо наступний дослідницький підхід. Одним із методів вивчення феномена інтелігенції може стати використання підходу, що сьогодні у світовій політології та культурології прийнято називати "репутаційним" – тобто виявлення певного переліку моральних та аксіологічно забарвлених характеристик того чи іншого явища, яке важко піддається раціональному препаруванню, але за замовчуванням визнається спостерігачами та аналітиками реально існуючим.

Наукова новизна роботи полягає в наступному. З розвитком громадянського суспільства виникає ілюзія, що люди, за допомогою його інститутів і організацій, самі можуть вирішувати всі питання, які для них важливі, не потребуючи керівництва інтелігентів. Тому, коли сьогодні ведуть дискусії про те, кого називати інтелігентом, дискутують фактично лише про різні ідеологічні платформи. Це небезпечна позиція, в якій зникає не тільки поняття "інтелігент", але й розуміння істинних і хибних цінностей, а також уявлення про відповідальність інтелігента.

Концепт інтелігента, існуючий орієнтовно з 70-х рр. XX століття, вказує на людей, які усвідомлюють існування несправедливості в суспільстві. Інтелігент вимагає не забувати нічого в історії країни, вимагає покаяння, почуття провини, оскільки сам є його носієм. Якщо інтелігенція – це моральний приклад для більшості, то можна спробувати відповісти на питання, чому сьогодні все частіше говорять, що інтелігенції більше немає: сьогодні цей концепт інтелігента, а разом з ним і ті особистості, з якими суспільство асоціювало інтелігенцію, відійшли у минуле.

У суспільній свідомості і серед більшості дослідників це слово вже займає свою нішу, з ним історично асоціюється певний набір понять. Воно стосується не просто виділення представників інтелектуальних професій. Швидше за все, воно асоціюється з особистісними якостями певних людей – акторів, літераторів, учених та інших, чиє життя в суспільній свідомості є моральним прикладом для інших, хто самим своїм життям і діяльністю транслює традиційні / загальнолюдські цінності.

До 80-90-х років XX століття проблема розведення понять інтелігент / інтелектуал практично не ставилася у вітчизняній суспільній думці. З лібералізацією і відкриттям кордонів, масовим перекладом іноземних авторів стало вводитися нове слово "інтелектуал". Західне слово "інтелектуал", як бачимо, спочатку було "приречене" стати опозицією нашому слову "інтелігент". Чому приречене? Тому що поняття "інтелігенція" дуже багатозначне. Проблема інтелігенції часто виступає як привід для дискусії про цінності, духовність, мораль, шляхи розвитку суспільства. Тому, на наш погляд, проблема інтелігенції може виявитися незатребуваною тільки у тому разі, коли суспільство перестануть хвилювати моральні і духовні проблеми, питання блага Іншого, блага країни, народу, коли в ієрархії цінностей особистості і суспільства місце на вершині займуть виключно меркантильні інтереси. Тоді цілком коректно буде обійтися західним поняттям "інтелектуал" – людина, що займається розумовою працею. А поки західний "інтелектуал" не вписується в наше уявлення про інтелігента, оскільки в нашій культурі останнього наділяють (інтуїтивно) ще й порядністю, говорять про Особистості Франка, Грушевського, Чорновола, Лихачова, Сахарова, Солженіцина та інших. У нас це наче звання, орден, визнання, яке не кожному дається.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що моральний і інтелектуальний потенціали не можуть, не повинні вступати в протиріччя. Однак історичний досвід показує, що вони не завжди співпадають. Ця обставина може служити підставою для проведення демаркаційної лінії між інтелектуалами й інтелігентами, причому при віднесенні тієї чи іншої людини до інтелігенції, на наш погляд, визначальним буде саме моральний потенціал, відповідність індивідуальної ієрархії цінностей загальнолюдським.

За часи радянської влади багатовекторність думок по відношенню до інтелігенції в громадських суперечках перестала існувати, на зміну плюралізму прийшло марксистське розуміння, яке спиралося на ленінський концепт. В. Ленін включав в інтелігенцію всіх освічених людей, представників вільних професій, взагалі представників розумової праці (brain worker, як кажуть англійці), на відміну від представників фізичної праці. Марксистське вживання терміна "інтелігенція", і після смерті В. Леніна ґрунтувалося на класовому підході до побудови суспільства, тому при Радянському Союзі слово "інтелігенція" продовжувало існувати саме в соціологічному смислі. Проти такого соціологічного підходу активно виступав О. Солженіцин у своїй статті "Образованщина", яка вийшла в збірнику "3-під брил" у 1974 році в Парижі. О. Солженіцин не приховував того, що у своїх міркуваннях про інтелігенцію він бере за точку відліку те, як розуміли її автори "Віх", а саме – як російський передреволюційний освічений прошарок [1: 187]. Однак при Радянській владі цей освічений прошарок став неймовірно розширюватися і зливатися з масами. Іншими словами, інтелігенцією стали називати дуже багатьох, які, на думку О. Солженіцина, до неї ніколи не належали.

Причиною "розширення" верстви інтелігенції автор вважає, передусім, отримання масами освіти. Звідси О. Солженіцин робить висновок: "Цей освічений прошарок, все те, що самозвано або необачно зараз зветься "інтелігенцією", варто називати образованщина" [1: 196]. При цьому автор не виключає і самого себе з цього новоствореного прошарку: "Так сталося, і з історією вже не посперечаєшся, зігнали нас в образованщину, втопили в ній ..." [1: 196]. О. Солженіцин критикує становище, коли до інтелігенції записували сім'ями, в той час як, відповідно зі змістом слова, "інтелігентом людина стає індивідуально. Якщо це і був шар, то – психологічний, а не соціальний, і значить, вхід і вихід завжди залишалися у межах індивідуальної поведінки, а не роду роботи і соціального стану" [1: 215].

Для нас важливо зрозуміти, що протест О. Солженіцина був спрямований не тільки проти соціологічного розуміння інтелігенції, але і за своє розуміння розвитку країни. Інтелігент не може залишатися байдужим до того, що відбувається в суспільстві, інакше він перетворюється на інтелектуала.

На Заході під словом "інтелектуал" мають на увазі людину, що професійно займається складною розумовою працею. Є "лівий" і "правий" інтелектуал, залежно від поглядів [2: 154]. В опозиційному погляді щодо слова "інтелектуал" простежується цілий комплекс вітчизняного фольклору. Зовсім небагатьох людей цікавить, що на Заході теж існує інтелектуал, який прагне вести за собою людей, намагається мислити за інших, який говорить про несправедливість суспільного устрою. Проте, в силу

більш розвиненої системи організацій громадянського суспільства, західний "лівий" інтелектуал інституціолізований. Він може бути як антиглобалістом, так і студентом травня 1968 р. вічно протестуючий проти буржуазного строю, проти влади, проти несправедливості, проти екологічних, етичних та інших загроз суспільству. Можливо, за деякими з перерахованих ознак його можна віднести до "інтелігентів". Можливо, що з розвитком громадянського суспільства вітчизняні інтелігенти також отримають шанс на "інституалізацію" і зможуть повноцінно реалізовувати своє громадське призначення.

Традиційно однією з характеристик російської і української інтелігенції була її відчуженість від державної ідеології, опозиція до культури більшості, держави і суспільства. Об'єкти, проти яких був спрямований супротив, умови протистояння і настрої інтелігенції неодноразово змінювалися, слідуючи за змінами державної політики, розвитком суспільства, революційними подіями і появою нових ідей. Традиційно інтелігенція висувала себе в якості просвіченої еліти, яка, як вона вважала, володіла ключами до народного щастя і процвітання. Таким чином, інтелігенція завжди опинялася в ролі конкурента або партнера (ідеолога і радника) влади.

Інтелігенція виявилася тісніше пов'язана з владою, ніж це могло здатися на перший погляд, хоча цей зв'язок майже завжди має знак "проти". Але, як відзначають Л. Гудков і Б. Дубін, "крахом госкультури зникла розмітка і культурного процесу, і самої реальності – межі допустимого і забороненого, першочергового і довгострокового, злободенного і неактуального" [3: 153]. У цій трансформаційній ситуації, в умовах ідеологічної та соціокультурної нестабільності, а також у зв'язку з появою інститутів і організацій громадянського суспільства, тема інтелігенції та її спрямовуюча роль актуалізувалася з новою силою.

Інтелігенція, передусім, осмислює себе у відношенні до влади і до народу. Ставлення до влади і до народу визначає позитивний і негативний полюси: інтелігенція протиставляє себе владі, і вона служить народові (якому вона, тим самим, фактично також себе протиставляє). При цьому і поняття влади, і поняття народу з часом можуть змінювати свій зміст. На різних історичних етапах вони можуть набувати абсолютно різного змісту, і це відображається на поведінці інтелігенції. Тим не менш, сама протиставленість, сама структура відносин зберігається.

Сучасне суспільство перебуває в непростій ситуації. Масова освіта, у поєднанні з розбудовою громадянського суспільства і процесами демократизації, поява нейтрального слова "інтелектуал" – все це знецінює традиційне поняття інтелігенції. Про неї непомітно забувають. У пам'яті залишається лише кілька славних імен з минулого. В Україні ще є "національна інтелігенція", яка створювала націю і боролася за незалежність (від Франка, Грушевського до Гельсінської групи і Руху Чорновола). Але після покійного В. Чорновола і декількох сучасних свідомих українців, нових імен не з'являлося. Про що це говорить? Хоча, ми сподіваємося, що може статися, ще настане новий раунд рефлексії поняття "інтелігенція" і тоді знову постане питання – кого з сучасних суспільних діячів можна до неї віднести. Однак подібна рефлексія можлива тільки у разі зростання у суспільстві інтересу не до меркантильних, а до моральних і духовних цінностей.

У суспільстві, яке було влаштовано ієрархічно, де була центральна влада (як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі), було зрозуміло, проти кого бути в опозиції. Тепер ситуація змінилася. Країна і суспільство прагне до побудови демократії, громадянського суспільства, де кожен громадянин здатен самостійно оцінювати події, що відбуваються в країні, критикувати владу і не дотримуватися чийсь правильної точки зору (нехай навіть дуже авторитетної). У цій свободі, яку дає народові громадянське суспільство, полягає небезпека хаосу, дискретності прояву громадянської активності, на що звертає увагу у своїй монографії Я. Пасько [4]. У такому випадку ніяка громадянська активність не призведе до істотних соціальних трансформацій. Саме тому в громадянському суспільстві зростає значення консолідуючої ролі інтелігенції, яка могла б об'єднати зусилля окремих інститутів і організацій для досягнення загальнозначущих для народу цілей. Якщо інтелігенція не візьме на себе цю роль і цю відповідальність, то вона стане "сіллю, яка втратила свою силу", абсолютно марним соціальним явищем, а точніше – взагалі перестане існувати як явище.

Феномен громадянського суспільства полягає в тому, що існують легально діючі організації, опозиційні до влади, а також організації, що реалізують ті інтереси громадян, якими влада не займається, або займається вкрай мало. Таким чином, історична роль і соціальні функції інтелігенції в громадянському суспільстві кардинально змінюються. Якщо раніше інтелігенція завжди перебувала в опозиції до державної влади, масової ідеології і культури, то тепер, у громадянському суспільстві, вона має реальні можливості втілення, реалізації своїх цінностей, які, безумовно, повинні бути тісно пов'язаними з благом народу, країни, культури (інакше про інтелігенцію немає сенсу говорити взагалі).

Сама сутність громадянського суспільства, наявність громадянських свобод, легальності громадських організацій, зростання правового статусу суспільної думки вперше в історії країни дають можливість інтелігенції проявити себе. І саме в ситуації становлення та розвитку громадянського суспільства, на наш погляд, мають прояснитися, як мінімум, два найголовніші питання, які хвилювали громадську думку багато десятиліть. По-перше: інтелігенція – це міф чи реально існуюча і діюча сила; по-друге: – якщо

інтелігенція від інтелектуалів відрізняється розвинутою ціннісною самосвідомістю, то які саме цінності вона свідомо буде втілювати в життя за допомогою інституцій громадянського суспільства?

На наш погляд, саме філософу належить шукати причини відчуження найбільш думаючої еліти суспільства – інтелігенції – від процесу побудови нового суспільства і нової держави або фактори, що сприяють залученню її в цей процес. Тут цілком доречно згадати про ідею законодавчої влади філософа, яка, на думку І. Канта, "закладена у свідомості кожної людини". У своїй "Критиці чистого розуму" І. Кант наполягав, що "філософ – це не просто художник, який оперує концепціями, а законодавець, що задає "правила роботи людського розуму". Далі думка І. Канта розвивалася в руслі інтенції філософії права: "встановити трибунал, який може забезпечити дотримання його [розуму] обґрунтованих вимог і, в той же час виступати проти всіх необґрунтованих домагань і висновків не довільно, але відповідно до його вічних і незмінних законів" [5: 685]. Британський філософ З. Бауман, звертаючись до цієї ідеї І. Канта, пропонує співвіднести два альтернативних типи філософської та соціологічної практики: законодавчу і інтерпретуючу. У розділі "Політика законодавчого розуму", автор нагадує нам, що метафізика виступає "як завершення культури людського розуму", а тому "винесення рішення про те, що стосується людського щастя, є прерогативою філософа і його обов'язком" [6: 43].

Коли І. Кант порівнював математику, дослідника природи і логіку, він підкреслював, що вони можуть бути "тільки віртуозами розуму", в той час як для такої кінцевої мети буття, як призначення людини "філософія, що досліджує цю мету, називається мораллю. Зважаючи на ці переваги моральної філософії над всіма іншими видами діяльності розуму, древні розуміли під ім'ям філософа одночасно і головним чином мораліста" [5: 684-685]. Це порівняння звучить для нас сьогодні як нагадування про те, що головний обов'язок філософа (мислителя, інтелігента) – досліджувати призначення людини і вказати ті шляхи розвитку суспільства, які б найкращим чином сприяли розвитку "людського в людині".

Одна з ключових особливостей української національної інтелігенції полягає в тому, що вона впродовж півтора століття перманентно прагне до побудови держави України. Протягом всього свого існування, українська інтелігенція, крім виконання своїх професійних функцій, виконувала ще й функції активного провідника національних ідей. Вона завжди демонструвала здатність виробляти власну ідеологію, тим самим збільшуючи інтелектуальний коефіцієнт держави і впливаючи на культуру загалом. Тому в Україні проблема інтелігенції завжди мала національні риси.

Позиції української інтелігенції в дорадянський період характеризувалися опозиційністю до самодержавства, в радянський період – до центральної влади Москви. Сьогодні вона полягає у відстоюванні єдиної мови, патріотичного уряду та альтернативної від Росії історії. На українську інтелігенцію покладається сьогодні складне аксіологічне завдання – формулювання національної ідеї. Однак, як зазначає П. Друзь: "Яка ж національна ідея в українців? ... Ми ж сьогодні опанували чужу національну ідею, навіть створили уявлення про свій "голокошт – голодомор" [7: 116]. І, тим не менш, завдання кристалізації "ідеї, яка народжує націю", лежить не на уряді і не на інтелектуалах, а саме на інтелігенції, тому що саме інтелігенція виконує аксіологічні функції в громадянському суспільстві.

У ході дослідження окреслилися деякі **висновки**, які можуть бути представлені таким чином. У громадянському суспільстві, особливо під час трансформаційних процесів, виникає попит на інтелігенцію, на її *правильну* думку про сьогодення, про той шлях, яким не можна не піти. У такі моменти суспільство звертає увагу на гуманістичні цінності, моральність, порядність, на людей, які є носіями вищих цінностей. Суспільство має реальну необхідність прислухатися до них, висуває їх на перший план. Після того як попит на інтелігенцію проходить, її перерозподіляють. Як у термінологічному розумінні, так і в соціальному.

У цьому контексті, на наш погляд, особливе місце займає соціально-філософський підхід до окреслення та визначення понять "інтелігенція" та "національна інтелігенція України", оскільки значення цього соціального шару в побудові громадянського суспільства не можна недооцінити. Напрямок розвитку громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежить від зусиль і ціннісних орієнтацій інтелігенції, яка намагається аксіологічно рефлексувати процеси, що відбуваються в країні.

Проте дана робота не може охопити всіх питань, з'ясування яких необхідне при вивченні проблеми інтелігенції в громадянському суспільстві. **Подальші дослідження** теми, на наш погляд, доцільно вести в руслі вивчення відмінностей та/або спільних рис між російським і українським феноменами інтелігенції, оскільки сьогодні відчувається явний дефіцит робіт з проблеми специфіки сучасної української інтелігенції та її ролі в становленні і розвитку громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Солженицын А. Образованщина / А. Солженицын // Из-под глыб. Сборник статей. – М.: Русская книга, 1992. – 288 с.
2. Арон Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон ; [пер. з франц.]. – К.: Юніверс, 2006. – 272 с.
3. Гудков Л. Д. Интеллигенция : Заметки о литературно-политических иллюзиях / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2009. – 304 с.

4. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство : співпраця versus протистояння / Я. І. Пасько. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
5. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; [пер. с нем.] // Соч. : в 6 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1964. – 799 с.
6. Бауман З. Философия и постмодернистская социология / З. Бауман // Вопросы философии. – № 3. – 1993. – С. 41–50.
7. Друзь П. Інтелігенція України і формування національної ідеї / П. Друзь // Інтелігенція і влада. – 2006. – Вип. 8. – С. 112–117.

Матеріал надійшов до редакції 21.06. 2011 р.

Трофимов А. А. Аксиологические функции интеллигенции в гражданском обществе.

В статье анализируются сущностные и функциональные различия интеллигенции и интеллектуалов. Рассматривается значение ценностных приоритетов интеллигенции для выбора направлений развития гражданского общества. Изучается значение консолидирующей роли интеллигенции в гражданском обществе. Выявлено, что направление развития гражданского общества в Украине зависит от усилий и ценностных ориентаций интеллигенции, которая пытается аксиологически рефлексировать процессы, происходящие в стране.

Trofimov A. A. The Intelligentsia's Axiological Functions in the Civil Society.

The article analyzes the essence and the functional distinctions of intelligentsia and the intellectuals. The value of intelligentsia's axiological priorities is examined for electing the directions of civil society development. The value of intelligentsia's consolidating role is studied in the civil society. It was discovered that the direction of the civil society development in Ukraine depends upon the intelligentsia's efforts and the value system that is trying to reflex axiologically the processes, taking place in the country.